

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ, КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ,
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ ЗАПОБІГАННЯ
І ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

УДК 343.234
DOI: 10.31733/2078-3566-2024-2-196-200

Ігор ОЗЕРСЬКИЙ©

доктор юридичних наук, професор
(Чорноморський національний університет
імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна)

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНСТРУКТ
«СТАН СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ»
ТА ЙОГО ВІДМЕЖУВАННЯ ВІД УМИСНОГО ВБИВСТВА

Проаналізовано понятійний зміст психологічного конструкта «стан сильного душевного хвилювання» та здійснено спробу розмежувати його з умисним вбивством. Сутність стану сильного душевного хвилювання полягає у нервово-психічному збудженні суб'єкта злочину, що раптово виникає в гострій конфліктній ситуації і виявляється у тимчасовій дезорганізації свідомості (її звуженні, зниженні) та крайній активізації імпульсивної реакції на дії потерпілого, що може розглядатися як психологічна передумова кваліфікації стану сильного душевного хвилювання в юридичному формулюванні та надає суду можливість здійснити юридичний аналіз кваліфікації дій обвинуваченого на основі висновків комплексних психолого-психіатричних експертиз.

З метою найбільш повного та обґрунтованого аналізу емоційного стану особи потрібно залучити фахівця із юридичними та психологічними знаннями, який зможе, по-перше, зібрати необхідну інформацію, а по-друге, дати їй належну оцінку. Таким фахівцем може бути юридичний психолог, іншими словами, судовий експерт із поєднанням вищої юридичної та психологічної освіти.

Ключові слова: стан сильного душевного хвилювання, емоційні процеси, емоційні стани, фізіологічний афект, психологічна експертиза, умисне вбивство.

Постановка проблеми. Чинне кримінальне законодавство не надає визначення поняття «сильне душевне хвилювання». Вказуючи на стан сильного душевного хвилювання, законодавець не розкриває його суті, а без цього неможливо правильно визначити юридичну природу складу злочину. Умисне вбивство та умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання зазвичай пов'язані з яскраво вираженими проявами емоційно-психологічних особливостей суб'єкта злочину та супроводжуються складним психологічним тлом, в якому спонукальні, інтелектуальні, вольові, емоційні та інші психологічні ознаки перебувають в тісному взаємозв'язку, переплетінні, синергетиці та взаємообумовленості, що ускладнює розмежування означених складів злочину.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Опрацюванням теоретико-правових підходів до розуміння понятійно-термінологічної конструкції «стан сильного душевного хвилювання» займалися як українські, так і закордонні вчені-юристи. З-поміж інших слід відзначити роботи М. Костицького, Н. Мамченко, В. Хашева, Є. Виногородської, Р. Верещи, О. Капустіна та ін. Особливу увагу розкриттю теоретико-методологічного змісту поняття «стан сильного душевного хвилювання» як кримінально-правової категорії приділяли вчені О. Авраменко, В. Бурдін, А. Байлов, Л. Остапенко, Л. Шеховцова тощо. Проте й нині залишаються

© І. Озерський, 2024
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8356-0473>
ozerskuy-i-v@ukr.net

відкритими та недостатньо переосмисленими питання психологічної складової стану сильного душевного хвилювання та його відмежування від інших суміжних умисних злочинів, що зумовлює актуальність теми представленого дослідження.

Мета статті – дослідити юридико-психологічну природу термінологічної конструкції «стан сильного душевного хвилювання» та виокремити її суміжні складові конструкції, що впливають на правильну кваліфікацію кримінального правопорушення за ст. 116 КК України.

Виклад основного матеріалу. У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) про стан сильного душевного хвилювання як про особливий емоційний стан особи згадано у п'яти нормах: умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116); умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 123); як пом'якшуюча обставина (п. 7 ст. 66); крім того, про такий стан йдеться у ч. 4 ст. 36 та в ч. 3 ст. 39 КК України, де висновується про віднесення до ознак складу кримінального правопорушення емоційного стану особи.

Якщо звернутися до судової практики, то в п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 № 2 «стан сильного душевного хвилювання» визначається як емоційний стан винного, що значною мірою знижує його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними. Більш того, Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду (далі – ККС ВС) у своїй постанові від 16.01.2019 у справі № 723/873/15-к вказав на ознаки сильного душевного хвилювання через призму такої психологічної категорії, як емоційний процес, що опосередковується *раптовістю, неочікуваністю, миттєвістю, бурхливістю, швидкоплинністю*.

Емоції одночасно є формою організації внутрішньої психічної та зовнішньої поведінкової активності суб'єкта. Також емоції можуть опосередковувати спонукальну функцію мотивів, процес утворення мотивів і мотиваційної діяльності, зокрема злочинної. Емоційна стійкість (нестійкість) впливає на ступінь впливу емоцій на здатність суб'єкта усвідомлювати соціально-правове значення власних діянь і керувати ними. Ретельне дослідження суб'єктивної сторони кримінального правопорушення та психіки винного при вчиненні умисного вбивства має особливе значення для правильної кваліфікації його дій, визначення ступеня суспільної небезпеки діяння й особи, яка його вчинила, а також індивідуалізації покарання. Оскільки вплив емоцій на свідомо-вольову діяльність особи в кожному конкретному випадку є різним, то його потрібно визначати з огляду на всі обставини вчинення злочину й риси винуватої особи [1].

При кваліфікації дій особи за ст. 116 КК України для встановлення стану сильного душевного хвилювання мають значення, окрім фізіологічного афекту, й інші емоційні стани за умови, що вони є реакцією особи на поведінку з боку потерпілого, зазначену у диспозиції цієї статті, і досягли такого рівня впливу на свідомість і волю особи, що в момент вчинення умисного вбивства значно знижували її здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними [1]. У Постанові ККС ВС у справі № 750/13728/19 (провадження № 51-2412км21) виписано, що дії, котрі вчиняються в афектованому стані, мають особливий характер. Тому, на думку суду, намір на вбивство дуже тісно пов'язаний зі станом фізіологічного афекту, оскільки виникає так само несподівано, як і стан афекту, а реалізується негайно (відразу), до моменту закінчення цього стану. Тобто стан афекту супроводжує формування і реалізацію злочинного наміру. Формування мотиву і наміру вчинення злочину відбувається завжди непередбачувано та швидко й безпосередньо під впливом стану афекту. Стан сильного душевного хвилювання полягає в домінуванні у свідомості особи сильної емоції, що знижує контроль особи над вчинком, певною мірою гальмує інтелектуальну діяльність, викликає феномен «звуження» свідомості. Поведінка особи при сильному душевному хвилюванні регулюється не заздалегідь обміркованою метою, а тим почуттям, що повністю захоплює особистість і викликає раптові, імпульсивні, підсвідомі дії. Характерною рисою афектованого наміру є те, що він виникає під безперервним, дедалі зростаючим до критичної межі хвилювання тиском емоцій, і у цьому сенсі він (намір) набуває змушеного характеру. Своєрідно змінюючи свідомість і переломлюючи волю винної особи, стан афекту «спонукає» її розв'язувати проблему і конфліктну ситуацію.

У п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2, зазначено, що суб'єктивна сторона вбивства або заподіяння тяжкого тілесного

ушкодження, відповідальність за які передбачено ст. 116 КК України, характеризується не лише умислом, а й таким емоційним станом винуватого, котрий значною мірою знижував його здатність усвідомлювати власні дії або керувати ними. Більш того, у Постанові Верховного Суду у справі № 234/8200/16-к від 29.08.2018 наголошено, що розмежування умисного вбивства та вбивства в стані сильного душевного хвилювання має здійснюватися як за об'єктивною, так і суб'єктивною стороною цих злочинів. Зокрема, при кваліфікації злочину за ст. 116 КК України суспільно небезпечне діяння особи може бути спровоковане насильством, систематичним знуцанням або тяжкою образою з боку потерпілого.

Отже, поведінка людини у стані афекту регулюється не задалегідь обміркованою метою, а тим почуттям, що повністю захоплює особистість і викликає імпульсивні, підсвідомі дії. Афект – це завжди емоційний вибух особистості в умовах гострої конфліктної ситуації, небезпеки особистісної поразки. Під час афекту спрощується процес мислення, спостерігається яскраво виражене падіння активності вищих рівнів психіки, різко знижується, гальмується здатність до активної розумової діяльності, має прояв дефектності сприйняття, котра полягає в так званому звуженні свідомості: свідомість фіксується тільки на тому, що зумовило афект, а все інше стає лише фоном. У такому стані людини тяжко зосереджуватися, передбачати наслідки своєї діяльності, приймати рішення [2].

Під час проведення судово-психіатричної експертизи можуть досліджуватися виключно питання, пов'язані з наявністю чи відсутністю в діях обвинуваченого афекту патологічного, що взагалі виключає осудність суб'єкта. Натомість стан фізіологічного афекту є прерогативою судово-психологічної експертизи, оскільки тут маємо справу зі свідомістю обвинуваченого, котра, як правило, не втрачається, а лише на певний час обмежується інтенсивною емоцією. На цю обставину наголошено й у Постанові ККС ВС у справі № 750/13728/19 (провадження № 51-2412км21). Так, суд наголосив, що для з'ясування, чи вчинено діяння в стані сильного душевного хвилювання, та вирішення питання про кваліфікацію складу злочину, пов'язаного з умисним позбавленням життя особи, обов'язково призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. Відсутність такої експертизи у матеріалах справи стала підставою для скасування рішення суду апеляційної інстанції (Постанова ККС ВС у справі № 750/13728/19). Адже відсутність у матеріалах кримінального провадження призначеної та проведеної судово-психологічної експертизи щодо встановлення стану сильного душевного хвилювання в діях обвинуваченого, з позицій суду, свідчить, що суд апеляційної інстанції вдався до самостійного аналізу обставин кримінального провадження з метою встановлення в діях особи афектованого наміру на вбивство потерпілого.

Звичайно ж, виникає запитання: чи мають кримінально-правове значення інші емоційні стани, крім фізіологічного афекту, котрі могли би вплинути на свідомість та діяльність людини (стрес, фрустрація, емоційне збудження чи напруга тощо), для встановлення стану сильного душевного хвилювання при вчиненні умисного вбивства? І тут варто зазначити, що стан сильного душевного хвилювання, дійсно, може охоплювати афект та афективні стани (страх, гнів, агресія, фрустрація, стрес, афект, ревності). Негативні емоційні стани, що виникають під впливом психогенних чинників, такі як: страх, гнів, агресія, фрустрація, стрес, афект, ревності, – не завжди цілком підлягають свідомому контролю та часто призводять до виникнення конфліктних ситуацій під час взаємодії з оточуючими, котрі нерідко закінчуються вчиненням тяжких злочинів у так званому стані сильного душевного хвилювання. Стан афекту може викликати різні емоції, зазвичай це будуть сильні негативні емоції, що виникають унаслідок стресу, тривоги, переживання небезпеки або ж сильного емоційного розчарування. Найбільш поширеними емоціями, що можуть викликати стан фізіологічного афекту, є: гнів (лють), страх, жах (жахіття), розчарування, сум, жаль, стрес, фрустрація, глибока образа, горе (страждання), тривога, пригніченість та депресія [3, с. 81–82].

Отже, під впливом негативних емоцій, неодноразово пережитих унаслідок систематичних протиправних (аморальних) дій інших осіб, щоразу в особі буде формуватися хоча б загальне уявлення про характер можливих злочинних діянь у відповідь на кожен акт такої протиправної (аморальної) поведінки та бажання вчинити такі дії з метою отримання певної психологічної розрядки шляхом завдання шкоди за тривалої образи. Умисел у таких випадках формується в умовах тривалої психотравмуючої ситуації, виникає під безперервним тиском емоцій, котрі поступово

посилуються до критичної межі переживання.

Таким чином, неправомірна (аморальна) поведінка потерпілої особи раптово або під впливом тривалої психотравмуючої ситуації може спричинити в суб'єкта злочину сильне душевне хвилювання, що ґрунтується на негативних емоціях. Під час різних видів комплексних судово-психолого-психіатричних експертиз часто констатується неузгодженість у поглядах психіатра та психолога на емоційний стан підекспертного. Психіатр може заперечувати наявність афективного стану та наполягати на тому, що підекспертний міг цілком усвідомлювати фактичну небезпеку власних дій, а психолог може діагностувати стан афекту в підекспертного, що характеризується звуженням свідомості і, як наслідок, неможливістю усвідомлення власних дій повною мірою.

Підсумовуючи вищевикладене, можна з упевненістю стверджувати про величезний вплив різних емоційних станів на кваліфікацію діянь особи як таких, що були вчинені нею усвідомлено та керовано, або таких, котрі вона не могла контролювати. Отже, при кваліфікації убивства як такого, що було вчинене у стані сильного душевного хвилювання, суд має спиратися на результати психологічної експертизи чи комплексної психолого-психіатричної експертизи, що продемонструє той набір емоцій, котрі керували особою в момент вчинення правопорушення. З метою найбільш повного та обґрунтованого аналізу емоційного стану особи потрібно залучити фахівця з юридичними та психологічними знаннями, який зможе, по-перше, зібрати необхідну інформацію, а по-друге, дати їй належну оцінку. Таким фахівцем може бути юридичний психолог, іншими словами, судовий експерт з поєднанням вищої юридичної та психологічної освіти.

Підтвердженням цьому є правова позиція, висловлена в ухвалі колегії суддів Другої судової палати ККС ВС у справі № 587/241/18 від 14 березня 2023 р., в котрій констатується, що для з'ясування особливостей психічної діяльності та їхніх проявів у поведінці особи, що мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки, проводиться психологічна експертиза, основним завданням якої є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивують чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей. Якраз саме психологічна експертиза емоційних станів, з позицій суду, встановлює індивідуально-психологічні особливості, міру здатності обвинуваченого розуміти характер скоєних дій та їхні наслідки; наявність або відсутність у підекспертної особи в момент скоєння протиправних дій емоційного стану, що суттєво вплинув на її свідомість і поведінку.

Водночас про інші суміжні стани, що можуть викликати сильне душевне хвилювання, в наведених судових рішеннях не згадується. Тобто суд ототожнює стан сильного душевного хвилювання лише з фізіологічним афектом, котрий є емоційним станом, що традиційно належить до юридично значущих та розглядається як синонім поняття «сильне душевне хвилювання». Проте крім афекту до станів, що суттєво впливають на здатність особи контролювати власну поведінку, належить низка інших станів (гнів (лють), страх, жах (жахіття), розчарування, сум, жаль, стрес, фрустрація, глибока образа, огида, заздрість, горе (страждання), тривога, пригніченість, депресія тощо), котрі також можна умовно віднести до категорії «стан сильного душевного хвилювання». Виходить, що поняття «стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникнув» та такі ознаки категорії «сильне душевне хвилювання», як «афект», «конфлікт», «стрес» та «фрустрація», співвідносяться між собою як загальне та часткове. При цьому до випадків, коли діяння осіб, які вчинили злочинні діяння у стані конфлікту, стресу або фрустрації, потрібно відносити не всі факти перебування обвинуваченого у таких станах, а лише ті, коли в останнього здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними була істотно зниженою. І такі факти можуть визначити лише відповідні експерти під час здійснення судово-психологічної експертизи емоційного стану обвинуваченого [2].

Висновки. Таким чином, сутність стану сильного душевного хвилювання полягає у нервово-психічному збудженні суб'єкта злочину, що раптово виникає в гострій конфліктній ситуації і виявляється у тимчасовій дезорганізації свідомості (її звуженні, зниженні) та крайній активізації імпульсивної реакції на дії потерпілого, що може розглядатися як психологічна передумова кваліфікації стану сильного душевного хвилювання в юридичному формулюванні та надає суду можливість здійснити юридичний аналіз кваліфікації дій обвинуваченого.

Список використаних джерел

1. Мамченко Н. Умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання: Верховний Суд визначив, що окрім фізіологічного афекту, мають значення інші емоційні стани. *Судово-юридична газета*. URL : <https://sud.ua/uk/news/publication/278450-umyshlennoe-ubiystvo-sovershennoe-v-sostoyanii-silnogo-dushevnoho-volneniya-verkhovnyy-sud-opredelil-cto-krome-fiziologicheskogo-affekta-imeyut-znachenie-drugie-emotsionalnye-sostoyaniya>.
2. Хашев В. Г. Дискусійні аспекти визначення стану сильного душевного хвилювання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2 (111). С. 226–231.
3. Виногородська Є. С. Встановлення ознак та критеріїв визначення стану сильного душевного хвилювання при кваліфікації кримінальних правопорушень. *Могілянські читання – 2023: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти матеріали XXVI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 6-10 лист. 2023 р.)*. Миколаїв : Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2023. С. 81–84.

Надійшла до редакції 15.05.2024

Прийнято до опублікування 23.05.2024

References

1. Mamchenko, N. Umysne vbyvstvo, vchynene u stani sylnoho dushevnoho khvyliuvannia: Verkhovnyi Sud vyznachyv, shcho okrim fiziologichnoho afektu, maiut znachennia inshi emotsiini stany [Premeditated murder committed in a state of intense mental excitement: the Supreme Court determined that, in addition to physiological affect, other emotional states are important]. *Sudovo-yurydychna hazeta*. URL : <https://sud.ua/uk/news/publication/278450-umyshlennoe-ubiystvo-sovershennoe-v-sostoyanii-silnogo-dushevnoho-volneniya-verkhovnyy-sud-opredelil-cto-krome-fiziologicheskogo-affekta-imeyut-znachenie-drugie-emotsionalnye-sostoyaniya>. [in Ukr.].
2. Khashev, V. H. (2021) Dyskusiini aspekty vyznachennia stanu sylnoho dushevnoho khvyliuvannia [Debatable aspects of determining the state of strong mental excitement]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 2 (111), pp. 226–231. [in Ukr.].
3. Vynohorodska, Ye. S. (2023) Vstanovlennia oznak ta kryteriiv vyznachennia stanu sylnoho dushevnoho khvyliuvannia pry kvalifikatsii kryminalnykh pravoporushen [Establishing the signs and criteria for determining the state of strong emotional disturbance in the qualification of criminal offenses]. *Mohylianski chytannia – 2023: Dosvid ta tendentsii rozvytku suspilstva v Ukraini: hlobalnyi, natsionalnyi ta rehionalnyi aspekty materialy XXVI Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Mykolaiv, 6-10 lyst. 2023 r.)*. Mykolaiv : Chornomorskyi natsionalnyi universytet imeni Petra Mohyly, pp. 81–84. [in Ukr.].

ABSTRACT

Igor Ozerskyi. Legal and psychological construct of «state of strong mental excitement» and its distinction from premeditated murder. The article examines the meaning of the concept of psychological construct of «state of strong mental excitement» and attempts to distinguish it from premeditated murder. According to the author, the core of «state of strong mental excitement» is a neuropsychological excitement of the perpetrator, which occurs suddenly in an acute conflict situation and expresses itself in a temporary disorganization of consciousness (its narrowing, reduction) and extreme activation of impulsive reactions to the actions of the victim, which can be considered as a psychological precondition for the legal qualification of the state of «strong mental excitement». It allows the court to conduct a legal analysis of the qualification of the accused's actions based on the results of thorough psychological and psychiatric expertise.

In turn, the absence of physiological affect, which can be stated in the conclusion of a comprehensive forensic psychological and psychiatric expertise, does not indicate the absence of other signs of a state of strong mental excitement, which, for example, may include stress, frustration, conflict and other types of related states (emotional reactions to an external stimulus, such as the actions of the victim) that can cause strong mental excitement. In addition to affect, there are several other states that can significantly affect one's ability to control their own behavior, (anger (rage), fear, horror (terror), disappointment, sadness, regret, stress, frustration, deep resentment, disgust, envy, grief (suffering), anxiety, depression, etc.), which can also be conditionally classified as «states of strong mental excitement». It turns out that the concept of «a state of suddenly arising strong mental excitement» and such features of the category of «strong mental excitement» as «affect», «conflict», «stress» and «frustration» are correlated with each other as general and specific.

Hence, the perpetrator may experience strong mental excitement fueled by negative emotions as a consequence of the victim's unlawful (immoral) behavior, either suddenly or under the influence of prolonged traumatic situation. The most profound and meaningful analysis of one's emotional state requires the involvement of a specialist with both legal and psychological knowledge, who can firstly obtain the necessary information and then provide a proper assessment. Such a specialist may be a legal psychologist, i.e. a forensic expert combining higher legal and psychological education.

Keywords: state of strong mental excitement, emotional processing, emotional states, physiological affect, psychological expertise, premeditated murder.